

Håndværkets økonomiske historie 1879—1979

Bjarne Hastrup*)

Resumé

Håndværket, d.v.s. håndværk og mindre industri, har inden for de sidste 100 år gennemgået en udvikling i Danmark væsentlig forskellig fra nabolandene. I slutningen af 1970'erne gav dette sig til kende ved en stor beskæftigelse, en høj andel af bruttofaktorindkomsten og et betydeligt antal virksomheder med et væsentligt udviklingspotentiel. I det hele taget er store dele af dansk erhvervsliv præget af mange mindre virksomheder.

Denne heldige udvikling hænger snævert sammen med særlige træk i Danmarks og erhvervets økonomiske historie i de sidste 100 år. Mange forventede, at åbningen af dansk økonomi i forhold til udlandet og sammenbruddet af det gamle laugssystem omkring midten af 1800-tallet ville fjerne eksistensgrundlaget for det traditionelle håndværk. Imidlertid viste det sig, at håndværk og småindustri voksede ganske kraftigt især i perioder, hvor også den danske storindustri ekspanderede.

Der var dog både i den første og i senere perioder tale om store strukturændringer, der stillede krav om, at stadig nye håndværksfag og småindustriområder måtte afløse fagområder i vanskeligheder eller krise. Udviklingen 1914–48, hvor Danmark i lange tider var afsondret fra det internationale marked, betegnede for håndværk og småindustri en glansperiode og var medvirkende til at skabe en ekspansion i fremstillingssektoren.

Efter den 2. verdenskrig, hvor samhandelen med udlandet liberaliseres, fulgte håndværket parallelt industriens udvikling og får altså en betydelig andel i den økonomiske vækst i velfærdssamfundet. Samtidig blev der især i 50'erne og i slutningen af 1970'erne ført en erhvervspolitik til gunst for mindre virksomheder.

De sidste 120 år af håndværkets økonomiske historie¹⁾ påkalder sig af mange grunde særlig interesse. Tre væsentlige faktorer brød afgørende ind i erhvervets økonomiske rytme efter 1857:

1. Den »eksterne« åbning af dansk økonomi, – en åbning, der gjorde sig gældende i udenrigshandelen allerede fra begyndelsen af århundredet og satte den internationale konkurrence op mod det danske håndværkspræstationer.
 2. Den »interne« åbning af økonomien, der gav sig udtryk igennem næringslovsfriheden fra 1857, nedbrød de gamle laug, købstadsprivilegier og de snævre, lokale samfund.
 3. Endelig medførte de hastige, teknologiske forandringer en langsom indslusning af industri til Danmark.
- Det har forbigået manges opmærksomhed, at den økonomiske historie for

1) Denne artikel er skrevet på baggrund af værket: »Håndværkets økonomiske historie 1879–79«, af samme forfatter, København 1979.

*) Cand. polit., direktør for Håndværksrådet, underviser ved Økonomisk Institut, Københavns Universitet.

håndværket blev præget af et nervepirrende drama i den sidste halvdel af 1800-tallet. I de fleste lande stod den mest dramatiske kamp imidlertid mellem industrien og det traditionelle landbrug. De steder, hvor håndværket overlevede den første industrialisering, kom det til et kortvarigt opgør mellem håndværk og industri. Ingen steder blev opgøret mellem industri og håndværk så langvarigt og spændende som i Danmark. Udfaldet, der må forekomme overraskende i international sammenligning, førte til en stor andel af produktionen i håndværket og til en tættere sammenknytning med industrien, der bl. a. har givet sig udtryk ved en særlig erhvervsstruktur med mange mindre og mellemstore industrivirksomheder og kun få store. Det særlige danske, historiske forløb mellem håndværk og industri fortjener i høj grad en nærmere belysning.

Håndværkets økonomiske historie i hovedtræk

Som følge af den historiske sammenknytning med industrien er det vanskeligt at afgrænse håndværket. Rent praktisk er det i værket »Håndværkets økonomiske historie 1879–1979« sket ved at følge definitionen fra Håndværkerkommissionens betænkning²⁾. Denne afgrænsning indebærer, at hele fagområder inden for byggeri, reparation, service og butikshåndværk henregnes under håndværk. For den egentlige fremstillingsvirksomhed, d.v.s. »industriel virksomhed«, gælder, at virksomheder under 20 beskæftigede betragtes som håndværk, og virksomheder med 20 og derover som industri. Det er på dette område, denne definition adskiller sig fra de gængse opdelinger. Man må nok erkende, at den skarpe, statistiske afgrænsning giver anledning til en række fejlplaceringer af virksomheder, hvorfor en nærmere diskussion af disse problemer er foretaget i værket.

Det vigtige i forbindelse med afgrænsningen er at få fremhævet en række karakteristika ved håndværk og mindre industri: Der er en lav *kapitalintensitet* pr. medarbejder, virksomhederne frembringer typisk produkter, der er *kvalitetsorienterede, individuelle* eller direkte *kunsthåndværksprægede*, virksomhederne har ikke ansat *funktionsspecialister*, lederne af virksomhederne er folk med en *praktisk og faglig* baggrund, men på trods af dette skal indehaveren varetage en lang række funktioner som markedsføring, produktudvikling, ansættelse, afsætning, omkostningskontrol, finansiering og administration. *Lederen og virksomhedsindehaveren* er ofte identiske, og virksomheden er juridisk med *personlig hæftelse*. Disse karakteristika angiver samtidig både de mindre virksomheders styrke og svagheder.

På den ene side giver virksomhedernes mangel på kapitalakkumulation og funktionsspecialister en negativ konkurrencefordel. Dette giver sig udtryk ved, at virksomhedslederne har behov for ekspertise udefra i form af konsulentbi-

2) Betænkning nr. 533, København 1969.

stand, hvis ikke virksomhederne ledelsesmæssigt skal stå på et meget ringe stadium. Det kan samtidig være vanskeligt at følge med i de teknologiske ændringer for virksomheden på grund af den lav kapitalakkumulation.

På den anden side medfører de små faste omkostninger i de mindre virksomheder en betydelig manøvredygtighed. Det har længe været en fastslået doktrin i den økonomiske teori, at stordriftsfordelene styrer den industrielle erhvervsudvikling. Ikke mindst i industrialiseringens tidlige fast stod det klart, at der inden for en lang række brancher var skalafordele ved koncentration. Samtidig var det åbenlyst, at industrialiseringen markerede sig kraftigst i de stordriftsorienterede brancher. Industrialiseringen af Tyskland, Frankrig og England markerede sig især gennem kul-, stål- og maskinindustrien og senere også den kemiske industri, hvor store, koncentrerede enheder blev forudsætningen for den økonomiske vækst.

Skal man forstå Danmarks industrielle historie i de sidste 100 år, må teorien om stordriftsfordelene suppleres med en teori om »smådriftsfordele«. Det kan dels være spørgsmålet om en teknologisk udvikling, der beforder mindre enheder. Allerede omkring århundredskiftet blev maskinteknologien mere delelig, ikke mindst gennem masseproduktionen af el-motoren, og på en række områder er denne tendens fortsat. Det kan også være spørgsmålet om en række organisatoriske og økonomiske forhold. Her må betydningen lægges på fleksibiliteten for en mindre virksomhed. En mindre virksomheds hurtige tilpasningsevne kan give den særlige fordele i forhold til større, når de økonomiske forhold skifter hyppigt under kriser eller ændring i markedsforshold o.s.v.

I dag er der omkring 90.000 virksomheder med 465.000 beskæftigede med en andel af bruttonationalindkomsten, der nærmer sig 20 %, – en andel, der er større end i 1880. Bruttofaktorindkomsten er mere end tidoblet, personellet mere end tredoblet. Derimod har virksomhedsantallet ikke undergået større forandringer.

Tabel 1. Udviklingen i håndværk og mindre industri 1880–1976

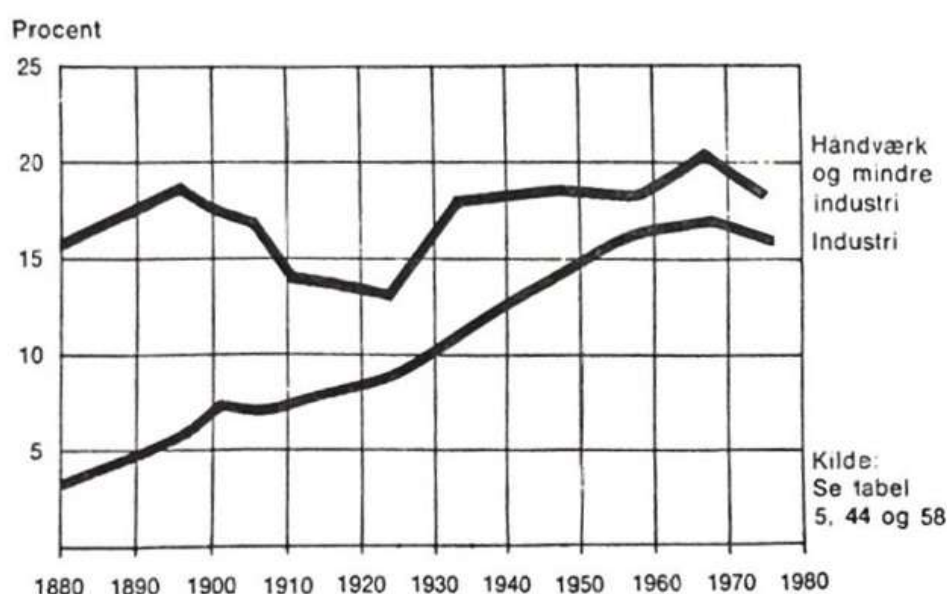
	Antal virksomheder	Personel	Andel af bruttofaktorindkomsten	Bruttofaktorindkomst	
				i løbende priser	i 1929-priser
				— mill. kr. —	
1880	..	140.000	16	131	250
1897	76.000	198.000	19	205	443
1925	99.000	257.000	13	793	639
1935	114.000	300.000	18	1.157	1.162
1958	84.000	350.000	18	6.194	1.571
1976	88.000	465.000	19	42.500	2.910

Kilde: Virksomheder og beskæftigelse: erhvervstællingerne 1897, 1925, 1935 og 1958. 1976 er skønnet på baggrund af folketællingerne.

Udviklingsmæssigt forekommer Danmarks industrialisering jævn og langstrakt, som det fremgår af figuren. Håndværkets udvikling har derimod været svingende. Perioden fra århundredeskiftet til 1925 var brydningstid mellem håndværk og industri. Det er i denne periode, store håndværksfag som smede-, skomager- og skrædderfagene bliver udkonkurreret af industrien. Samtidig sker der imidlertid en industrialisering og mekanisering af andre håndværksfag, der medfører en så stærk ekspansion, at håndværket som helhed kan udvikle sig parallelt med industrien fra midten af 20'erne til midten af 70'erne.

Figur 1.

Håndværkets og industriens andel af bruttofaktorindkomsten 1880-1976

Kilde: Svend Aage Hansen, Økonomisk Vækst i Danmark, BD II, bilag, samt egne beregninger.

Den mest kritiske fase for håndværket er altså naturligt nok perioden fra den første spæde industrialisering i 1870'erne til den første fjerdedel af dette århundrede. Efter denne periode synes håndværket i den grad at have tilpasset sig den nye teknologi, at erhvervet kunne udvikle sig parallelt med industrien.

Danmarks tidlige industrialisering

Det er allerede påvist, at Danmarks industrialisering ikke fulgte det gængse udviklingsmønster. Det ville være nærliggende, at en stordriftsbaseret industrialisering, som hos den store nabo i syd, også prægede Danmark.

Det er også karakteristisk, at det ikke var få mænd, der grundlagde Danmarks industri. Selv om C. F. Tietgen stod som grundlægger af en række am-

bitiøse industri- og handelsaktieselskaber, formåede han langt fra alene at skabe forudsætningen for det industrielle gennembrud. Det var derimod mange tusinde håndværksvirksomheder, der var basis for den første industrialisering. Menneskematerialet var omkring 1880 70.000 foretagere i håndværket, og ressourcerne 140.000 faglærte arbejdere. Erhvervets præg på det danske erhvervsmønster rakte dog langt derudover. Store dele af dansk industri grundlagdes løbende gennem det 20'nde århundrede af håndværksvirksomheder gennem en glidende vækstproces fra håndværk til industri. Også på handelen kan der gennem dette århundrede registreres en tilsvarende indflydelse fra håndværket. En lang række håndværksfag gik således tidligt over i handelen, det gjaldt skræddere, der gik over i manufakturvirksomheden, slagtere, der optog handelsvirksomhed, skomagere, der oprettede skotøjsforretninger og senere i dette århundrede bagerne, der tog flere og flere handelsvarer ind.

At håndværket fik en bred, samfundsmæssig betydning, understreges af, at hovedparten af den faglærte arbejdskraft blev uddannet i håndværket, som også den voksende industri efterspurgte i stigende grad. Samtidig var kvalitetsorienterede produkter medvirkende til at præge de industriprodukter, der blev afsat på verdensmarkedet.

Der er altså flere centrale spørgsmål i forbindelse med Danmarks industrielle udvikling, der kan besvares gennem håndværkets udvikling. Der er spørgsmålet om den glidende industrielle udvikling. Det gælder også spørgsmålet om den særlige kraftige vækst i perioder som 1890'erne, 1930'erne og 1960'erne, hvor både industrien og håndværket gik stærkt fremad samtidig. Hvilke forhold på kapitalsiden, i teknologi, viden og på arbejdskraftsiden var med til at sætte sit særlige præg på denne danske erhvervsudvikling?

For så vidt angår den »forsinkede« industrialisering af Danmark i forrige århundrede må forklaringerne herpå hentes i landbrugets forhold. De store landbrugsreformer og de sociale omvæltninger i Danmark fra slutningen af 1700-tallet og igennem 1800-tallet skabte voksende indkomster og en specialisering af landbruget. Sidste forhold blev yderligere accelereret under landbrugskrisen fra 1876. Herved kom dansk landbrug ind i en naturlig arbejdsdeling med engelsk industri. I kølvandet på det effektiviserede landbrug fulgte vækst i byerne og de byerhverv, der på det transport- og handelsmæssige område havde tilknytning til landbruget. Denne udvikling skabte voksende indkomster for samfundet som helhed. Der var altså ikke et økonomisk eller socialt pres for at fremtvinge en egentlig dansk industrialisering. Det forhold, at landbruget selv var i stand til at erstatte den faldende korneksport med eksport af animalske produkter under landbrugskrisen i 1880'erne var måske det forhold, der mere end noget andet udsatte industrialiseringens ankomst til Danmark.

Men også andre faktorer pressede sig på. Omkring slutningen af 1800-tallet havde Danmark et betydeligt hjemmemarkedserhverv i industri og håndværk. Håndværket udgjorde omkring 17-19 % og industrien omkring 5-6 % af den

samlede produktion. Foruden den engelske og senere i århundredet også den tyske industri som leverandør havde dansk landbrug altså også et indenlandsk, betydeligt håndværk som leverandør af fremstillingsprodukter. Byernes vækst beød, at der også herfra kom stærk efterspørgsel efter industri- og håndværksprodukter. Danmark havde altså en betydelig fremstillingssektor i byerne, men hovedparten af denne sektor var organiseret i håndværk og småindustri, kun beskyttet af transportomkostninger og lokale forhold, men sat udviklingsmæssigt tilbage af et begrænset hjemmemarked og en udpræget mangel på oplagte industrielle *eksportartikler*.

Den teknologiske faktor slår som nævnt igennem omkring århundredeskiftet med elektromotorens udbredelse. Mange mindre og håndværksprægede virksomheder kunne tage kampen op med storindustrien på dens egne betingelser. Dette betød, at smedeværksteder, mindre maskinværksteder, træindustrielle virksomheder, småmøbelfabrikanter m. v. blev mekaniserede og fik forbedret konkurrenceevne og dermed sikret en overlevelsesmulighed i en situation, hvor Danmark var oversvømmet af industrielle produkter fra udlandet. Samtidig var der en almindelig holdning i det danske håndværk om at følge med det nyeste inden for teknologien. Der er ingen tvivl om, at rejsende håndværkssvende – naverne – i udlandet var medvirkende til at sikre den lette og hurtige teknologioverførsel, der tilsyneladende prægede fremstillingssektoren i denne periode.

Den store kapitaltilførsel til Danmark fra udlandet slog ikke den danske erhvervsstruktur i stykker. Der var kun i ganske ringe udstrækning tale om direkte investeringer. Kapitalen flød til Danmark som lån, og den ca. 1 mia. kr., der inden 1914 gennem fortsat underskud på betalingsbalancen siden 1870'erne, netto skyldtes til udlandet, tilflød bredt det danske samfund og dermed også erhvervslivet som lånekapital. Det blev således danske foretagere, der i øvrigt havde en tendens til at etablere sig i mindre enheder, som tog beslutningen om teknologivalget, virksomhedsstørrelse m. v. og ikke udenlandske virksomheder, der f. eks. i Norge havde en tilbøjelighed til at etablere virksomhederne i stor skala inden for råstof- eller energikrævende industrier.

Efter århundredeskiftet indtræder der et klart skisma for dansk håndværk. Dets andel af bruttofaktorindkomsten falder hastigt. Dette er dog ikke et særkendetegn for håndværket alene, også industrien er tydeligt i vanskeligheder.

Der er flere faktorer, der har indflydelse herpå.

For det første tager landbruget til i styrke igen. Efter den store landbrugs-krise er landbrugspriserne efter slutningen af 1890'erne atter på vej op. Dette giver på den ene side fremstillingserhvervene en række efterspørgselmuligheder. På den anden side betyder de stigende landbrugspriser, at bybefolkningen, der nu er håndværkets og industriens hovedaftaler, får færre penge mellem hænderne til fremstillingsprodukter. Væsentlig er det nok at fremhæve, at der efter det store boom i 1890'erne bliver en hårdere, international konkurrence. Boomet glider i mange europæiske lande over i stagnation. Selv storindustrien i Dan-

mark får vanskeligheder som et udtryk for, at man måske nok under en international opgangsfasen kan forøge sin markedsandel, men da dansk industri ikke er tilstrækkelig udbygget, og konkurrenceevnen viser sig ikke at slå til, stopper fremgangen, når konjunkturerne vender. Inden for håndværket slår udviklingen hårdt ned i de vanskeligt stillede fag, hvor mekaniseringen er ringe, eller hvor industrien i forvejen havde fået fodfæste. Liberaliseringen af toldloven i 1908 har trukket udviklingen yderligere i denne retning. I diskussionen om fremstillingssektorens hastige udvikling i 1890'erne må man altså ikke glemme de vanskeligheder, sektoren mødte umiddelbart efter århundredeskiftet, – vanskeligheder, der var størst for håndværket, men hvor industrien også kun vandt langsomt frem. Først efter 1925 gik både håndværk og industri atter kraftigt frem.

Mellemligstiden

Efter den 1. verdenskrig var problemerne ikke slut. Konsekvenserne af den lave toldbeskyttelse for dansk industri viste sig tydeligt i efterkrigstidens kaotiske europæiske økonomi. Ikke mindst tyske produkter oversvømmede det danske marked. Det har været den almindelige opfattelse, at det kun var industrien, der blev ramt af denne udvikling. Håndværket, herunder også byggeriet, fik et betydeligt tilbageslag på grund af den åbne markedsøkonomi, der var tilvejebragt under helt andre forudsætninger, bl. a. den forudsætning, at landbruget skulle imødekomme så godt som de samlede betalingsbalancekrav. At dette blev uholdbart, blev stadig klarere i løbet af 1920'erne. For håndværket blev bogtrykkere og møbelindustri, men også en række andre områder, særlig hårdt ramt.

Tabel 2. Bruttofaktorindkomsten 1914–1948 fordelt på erhverv

Procent	1914	1925	1935	1948
Håndværk og mindre industri	13,6	12,9	13,1	18,8
heraf byggeri	(3,7)	(3,3)	(5,6)	(6,0)
Større industri	7,8	9,0	11,7	14,6
Fremstilling i byerhverv incl. off. værker	22,6	23,7	32,1	34,9
Landbrug m. v.	31,8	24,5	18,0	20,9
Handel m. v.	21,1	24,6	21,3	19,0
Transport m. v.	6,9	8,7	8,7	8,9
Offentlige ydelser	5,7	6,6	6,4	7,9
I alt bruttoforbrug (mill. kr.)	2.529	6.153	6.380	17.662

Kilde: Svend Aage Hansen, Økonomisk Vækst i Danmark, BD II, bilag. Håndværk og industri, egne beregninger.

1930'erne blev derimod håndværkets og industriens store tid. Toldbeskyttelsen fra 1932, de omfattende devalueringer, kvantitative restriktioner samt valutapolitikken var alle momenter, der trak i retning af udbygning af en større frem-

stillingssektor i Danmark. Den egentlige volumenforøgelse for de danske fremstillingserhverv hidrører i realiteten fra denne periodes beskyttelse.

Det er en almindelig myte, at virksomhedsetableringen blev særlig kraftig under krisen i 1930'erne. Baggrunden var en sådan øget virksomhedsetablering skulle dels være de bedre muligheder for at etablere erstatningsproduktioner for nedgangen i importen, dels den store arbejdsløshed, der skulle medføre nød-etableringerne. Imidlertid viser en analyse af disse forhold, at det ikke så meget var igennem en øget virksomhedsetablering som gennem en øget beskæftigelse, at fremstillingssektoren forøgede sin aktivitet i 1930'erne. Inden for fremstillingsfag, reparations- og byggefag var der således tale om en naturlig udvikling i etableringerne i forhold til tidligere, hvorimod man inden for service- og butikshåndværksfag kan tale om håndværket som tilflugtssektor under krisen. I de egentlige produktionsorienterede fag må man altså aflive myten om håndværk og mindre industri som en rede for skjult arbejdsløshed.

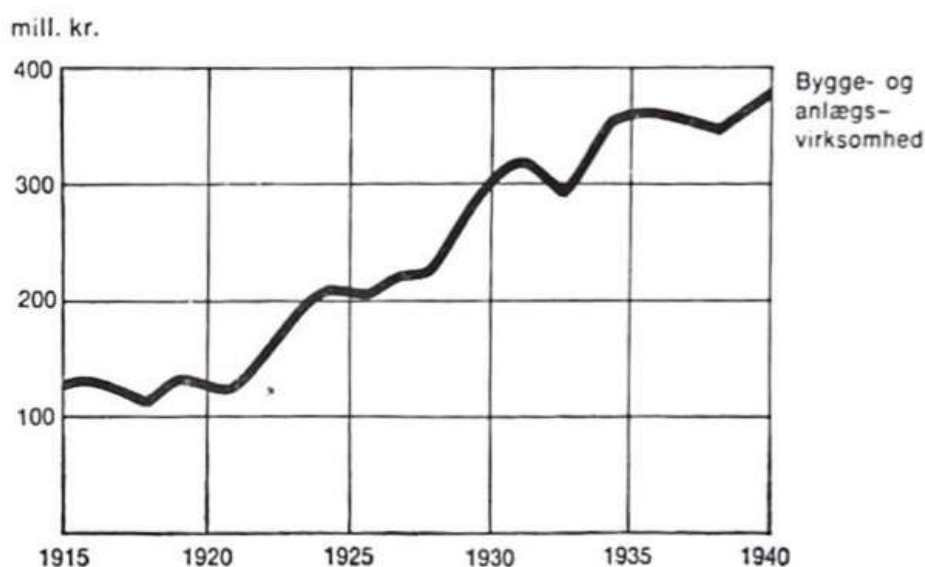
Selv om Danmark i handelsmæssig henseende blev afsondret fra udlandet i mellemkrigstiden, foregik der en betydelig produktionsudvikling, som i mange tilfælde blev udgangspunkt for den videre industrialisering. Inden for nærings- og nydelsesmiddelområdet kom der et stærkt opsving af nye varer. Konserves, pølser, flere ølvarianter, billige cigarillos, mineralske vande m. v. prægede varehandelen. Den fortsatte elektrificering krævede flere elektromotorer, dynamoer og batterier. Radioen fik en stærk udbredelse specielt i Danmark sammenlignet med resten af Norden, og den krævede reparationer og fremstillingsværksteder. Støvsugere, køleskabe og el-komfurer kom i produktion i større stil. Både i landbrug og industri indførtes fortsat eldrevne maskiner og arbejdsredskaber. Der kom kunstprodukter frem inden for tekstilområdet, og automobilens stærke vækst ved siden af cyklismens kraftige udbredelse krævede gummi. Endelig er det vigtigt, at der i denne periode bl. a. gennem de almennyttige boligselskaber indføres af moderne faciliteter i boligbyggeriet. Centralvarmeanlæg, radiatorer og sanitet til badeværelser og toiletter blev fast inventar i nybyggede huse, og i stuerne kom parketgulve. Man brugte billige skotøj, handsker, porcelæn o.s.v. Et par af de mest slående eksempler i 1930'erne var nok fremkomsten af billige, standardiserede møbler til det ekspanderende boligmarked.

Det ser altså ud til, at Danmark på dette tidspunkt havde tilvejebragt et tilstrækkeligt udviklingsmiljø i fremstillingssektoren til, at man kunne udnytte den chance, en afsondring af landet i forhold til udlandet skabte. Inden for toldmure, kvantitative restriktioner og omfattende devalueringer bygge Danmark i det stille en industri op, der ganske vist var lidet konkurrencedygtig, men som på længere sigt blev fundamentet for en industri, der efter 2. verdenskrig kunne modstå den europæiske industris konkurrence. Selv om dansk industri havde en langstrakt udviklingsproces bag sig, var det de handels- og økonomisk-politiske forhold i 30'erne, der på længere sigt skabte den solide platform for en videreudvikling.

Selv om der var betydelig krise i samfundet som helhed, prægede dette ikke i samme grad fremstillingssektoren. Der var dog krisetegn, som var en følge af den ringe offentlige styring. Byggeriet er her et godt eksempel. Selv om byggeaktiviteten på det nærmeste tredobledes fra 1915 til 1940, var der tilbagevendende betydelig arbejdsløshed.

Dette hang sammen med de store udsving, sektoren i mellemkrigstiden skulle tilpasse sig. Der var derfor behov for en relativ høj arbejdsstyrke til at varetage produktionen i spidsbelastningsperioder. I de perioder, hvor der var stilstand eller tilbageslag, blev de sociale konsekvenser derfor ganske omfattende.

Figur 2. Bruttofaktorindkomsten i bygge- og anlægsvirksomhed i 1929-priser

Kilde: Svend Aage Hansen, anførte værk, BD II, bilag.

Der var dog en almindelig tendens til igennem perioden at udbygge en boligpolitik, der dog ikke fik til følge at udjævne konjunkturerne i byggesektoren, men som derimod havde et socialt præg.

For den mindre industri er det vigtigt at fremhæve, at de lave lønomkostninger i 1930'rne stærkt favoriserede arbejdskraftintensive industrier. Handelsrestriktionerne satte yderligere skub i en udvikling, hvor man udnyttede de muligheder, et stort håndværk indebar. Ekspansionen i 1930'rne blev især båret op af fremstillingsvirksomheder inden for nærings- og nydelsesmiddelområdet, de grafiske fag- jern- og metalområdet, altså områder, der netop på længere sigt bar industriens ekspansion. Derimod fik træ- og møbelindustrien tilbageslag på grund af udviklingen inden for byggesektoren.

Selv om der foregik en gradvis koncentration inden for dansk industri, må man sige, at tilstedeværelsen af det betydelige håndværkserhverv var medvir-

kende til at fastholde den stærkt nuancerede industristruktur med en beskæftigelsesandel for de mindre industrivirksomheder, der svingede omkring 40-45 %.

Det var imidlertid karakteristisk i denne periode, at ikke bare jern- og metalindustrien og andre erhvervsgrene, der havde fremtiden for sig, gik frem. Andre brancher fik en renæssance. Det gjaldt f. eks. skrædderier, der endnu blev båret frem af en modepræget holdning til skræddersynet tøj, fiskeriflådens udbygning, der oftest skete gennem håndværksprægede træbådebyggere, møbelsnedker- og fabrikationssiden, hvor snedkermestrene gennem deres årlige udstillinger siden 1927 ofte angav tonen for produktudviklingen inden for møbelindustrien, og for automobilismen og cyklismen krævedes autoreparatører og cykelreparatører. Handskemagerfaget er nok typisk for periodens konsekvenser af afsondringen i forhold til udlandet. I 1920'erne og begyndelsen af 30'erne var fagets beskæftigelse faldet til et halvt hundrede. Efter valutacentralens indgreb faldt importen af handsker fra 2 millioner i 1931 til 1.050.000 i 1936. Dette gav en ny beskæftigelsesbaggrund trods fagets ringe teknologiske og konkurrencemæssige stade. Nu skulle indenlandske handskemagere dække hele den danske efterspørgsel. Antallet af svende gik kun langsomt frem, til gengæld anvendte man syersker, og faget fik en beskæftigelse, der svarede til dets glansperiode fra århundredeskiftet indtil slutningen af 2. verdenskrig og genindførelsen af liberalismen.

Håndværket og velfærdssamfundet

Efter den 2. verdenskrig fortsætter udviklingen i håndværket til trods for opgøret med 1930'ernes beskyttelsespolitik. Liberalismen i udenrigshandelen slår igenem i håndværket i slutningen af 50'erne og er det forhold, der mest markant får indflydelse på erhvervet. På den anden side betyder springet til velfærdssamfundet og højere økonomiske vækstrater en efterspørgsel efter håndværkets produkter på en række områder.

Udviklingen medførte ændringer i forbrugsvanerne, der på nogle områder gik håndværket imod. På service- og reparationsområdet anskaffede forbrugerne maskiner og apparater som f. eks. vaskemaskiner, hårtørremaskiner, barbermaskiner o.s.v. Samtidig udskiftedes forbrugsgoderne hurtigere og begrænsede dermed markedet for reparationsydelser. Udviklingen mod en åben markedsøkonomi skabte samtidig vanskeligheder for mange fremstillingsfag. På den anden side førte højkonjunktoren til et efterspørgselspres på områder, hvor håndværket stod stærkt. I fremstillings-, investerings- og visse reparationsområder var håndværkets udviklingsmuligheder store. Investeringssektoren, der er stærkt prægede af mindre virksomheder, bl. a. inden for byggesektoren, gik hurtigere frem end forbrugsvaresektoren. Højkonjunktoren skabte ny efterspørgsel efter reparationsydelser ved automobiler, radio, TV, hårde hvidevarer o.s.v. Endelig gav udviklingen i teknologien de mindre virksomheder særlige delerlighed og fleksi-

bilitet, og det blev oftere spørgsmål som markedsføring, finansiering og styring end teknologi, der afgjorde stordriftsfordelene.

Som et udtryk for de strukturændringer, der prægede efterkrigstiden, står udviklingen i virksomheder og beskæftigelse.

Tabel 3. Udviklingen i antal virksomheder, beskæftigelse og produktion i håndværk og mindre industri

År	Antal virksomheder	Samlet beskæftigelse personer	Bruttofaktorindkomst	
			mil. kr.	i procent af samlet indkomst
1948	95.479	384.602	3.320	19 %
1958	83.521	350.144	6.194	18 %
1968	87.800	448.600	18.304	20 %
1976	87.600	465.100	42.500	19 %

Kilde: Antal virksomheder og personel: Erhvervstællingerne 1948 og 1958, Momsregisteret 1968 og 1976 og totaltællingerne for byggeriet.

Bruttofaktorindkomst: Danmarks Statistik, med egne beregninger for bruttofaktorindkomsten i fremstillingsfag med 6-19 personer.

Fra besættelsestidens afslutning til 1958 er der tilbagegang på alle fronter. Virksomhedsantallet falder med 12.000 og beskæftigelsen med næsten 35.000. Det er virkningerne af liberaliseringen af dansk økonomi, der slår igennem iøvrigt med den kraftigste effekt henimod slutningen af 1950'erne. Der er tilsyneladende en udpræget forsinkelse i liberaliseringens virkning over for håndværket. Forklaringen ligger dels i liberaliseringsteknikken, hvor varegrupper med indenlandsk produktion liberaliseredes senest, dels i en række sociale forhold, der bl. a. gav sig udslag i en skjult arbejdsløshed. Ældre mestre, der etablerede sig i 30'erne, forblev selvstændige indtil pensionsalderen, selv om det økonomiske grundlag for drift af virksomheden efterhånden blev utilstrækkeligt. Efter 1958-60 er der fremgang på alle fronter. Det er ikke mindst byggeriet og fremstillingsfagene, der får en økonomisk opgang. Det er i det hele taget hovedindtrykket, at efter 1958 går den mindre industri, byggeriet og håndværket frem i samme takt som den større industri. Dette hænger naturligt sammen med flere forhold omkring industrialiseringen.

For det første fik industrien behov for især i dens kraftigste ekspansionsfase fra 1958 til 1965 at benytte sig af underleverandører. Samtidig betød den videre industrialisering etablering af specialproduktioner, der mest hensigtsmæssigt kunne udføres af de mindre virksomheder.

Endelig efterspurgte ikke bare forbrugerne, men også industrien en række serviceydelser fra håndværket, ikke mindst på investeringsområdet, der nødvendigvis gjorde en tilsvarende ekspansion inden for håndværk. Dette gav baggrunden for den hidtil stærkeste vækst i erhvervet frem til begyndelsen af 1970'erne.

Krisen i 1974 giver anledning til en række specielle problemer i erhvervet. Dels går beskæftigelse og produktion betydeligt mindre ned i de mindre virksomheder end i storindustrien, dels sker denne nedgang under indtryk af voldsom konkurrence. Danmark, der igennem 1960'erne har tilpasset sig en stigende international konkurrence gennem EFTA-samarbejdet, blev i 1973 tilsluttet EF, og dette betød, at den bevægelse, der havde gjort sig gældende igennem hele århundredet, nemlig at en række håndværksvirksomheder mekaniseredes, blev særlig stærk i 1970'erne. Investeringsaktiviteten gik kraftigt frem, og erhvervet var i høj grad blevet et industripræget håndværk. Betegnelsen »mindre virksomheder« og »mindre industri« blev nu mere relevant end tidligere. Samtidig var det tydeligt, at erhvervets overlevelsessevne skulle ses i relation til den fortsatte tilførsel af nye ideer. En undersøgelse fra 1980³⁾ viser således, at der årligt etableres omkring 7.000 virksomheder i håndværk og mindre industri svarende til en udskiftning på ca. 8 %. Samtidig sker der et tilsvarende antal nedlæggelser af virksomheder, så virksomhedsbestanden stort set i 1970'erne ikke er ændret.

Virksomheder og personel i håndværk og mindre industri 1948-1976

	1948	1958	1968	1976
<i>Virksomheder</i>				
Servicefag	11.233	11.907	14.500	14.600
Butikshåndværksfag	15.714	14.793	11.900	10.000
Byggefag	23.230	21.497	26.400	27.000
Reparationsfag	13.102	12.363	12.600	14.000
Fremstillingsfag	32.200	22.961	22.400	22.000
Håndværk og mindre industri i alt	95.479	83.521	87.800	87.600
<i>Beskæftigelse</i>				
Servicefag	30.027	36.094	40.000	38.000
Butikshåndværksfag	53.334	56.015	44.900	40.000
Byggefag	119.975	123.275	202.500	184.500
Reparationsfag	37.566	42.175	61.800	81.200
Fremstillingsfag	143.700	92.585	109.500	121.400
Håndværk og mindre industri i alt	384.602	350.144	458.700	465.100
<i>Gennemsnitlig beskæftigelse pr. virksomhed</i>				
Servicefag	2,7	3,0	2,8	2,6
Butikshåndværksfag	2,7	3,0	2,8	2,6
Byggefag	5,2	5,7	7,3	6,8
Reparationsfag	2,9	3,4	4,9	5,8
Fremstillingsfag	4,5	4,0	4,9	5,5
Håndværk og mindre industri i alt	4,0	4,2	5,1	5,3

Kilde 1948 og 1958: Erhvervstællingerne 1968 og 1976. Momsregistreret, registerfolketællingen 1976, totaltællingerne for byggeriet 1968 og 1977, beskæftigelsestællinger for byggeriet 1.-4. kvartal 1976 samt detailhandelstællingen 1969 og smedetællingerne 1971 og 1977.

- 3) Håndværksrådets Etableringsundersøgelse. En analyse af virksomheders start og ophør inden for håndværk og mindre industri, København 1980.

Store lønmodtagergrupper nedsætter sig fortsat som selvstændige og styrker dermed end proces, der giver landet en struktur med mange mindre virksomheder. Udviklingsmæssigt var det byggefagene og den mindre industri, der kom til at præge efterkrigstidens håndværk, som det fremgår af ovenstående tabel.

Men det var et erhverv, der som nævnt havde en mere glidende overgang til industrien end tidligere. Store typiske håndværkerhverv som smede, skræddere, skomagere, bødkere m. v. var helt forsvundet. Til gengæld var nye erhverv dukket op, ikke mindst inden for den mindre industri, og inden for byggefagene havde håndværket tilpasset sig det montageprægede og industrialiserede byggeri.

Ikke mange havde sans for denne særlige placering for håndværket i et industrisamfund. Thorkil Kristensen, der som finansminister i 1950'erne, generalsekretær for OECD i 1960'erne og fremtidsforsker i Danmark i 1970'erne har været en gennemgående, fremtrædende skikkelse i dansk og europæisk økonomi, var blandt de få økonomer, der i en industrialiseringsepoke så håndværkets muligheder. I 1954 sagde han:

»Samtidig med at håndværket stadig må afgive opgaver til industrien, kommer der altså nye opgaver til, og håndværket som helhed holder sig derfor bedre, end man egentlig kunne forvente; men det kræver naturligvis, at erhvervet stadig omstiller sig og udvikler nye fag og arbejdsmetoder.

Et andet træk i udviklingen må imidlertid også nævnes, selv om det er vanskeligt at konstatere dets omfang nøjagtigt. Det er den oprykning af virksomheder, der bestandig foregår. Industriens vækst foregår bl. a. på den måde, at håndværksvirksomheder i mindre størrelse mekaniserer sig så meget, at de en skønne dag må betragtes som industriforetagender.

Flere store industrivirksomheder er blevet til på denne måde. Det har været en af håndværkets opgaver at være den underskov, hvorfra industrien kan vokse op. Denne oprykningshistorie burde studeres nærmere af en kompetent forsker, thi den er et karakteristisk led i den moderne samfundsudvikling.⁴⁾

Erhvervspolitikken og samfundsudviklingen

Håndværket stod tidligt centralt i de statslige, erhvervspolitiske initiativer. Der var flere direkte historiske begrundelser herfor.

Først og fremmest lagde bitterheden imod næringsfriheden og den lempe- lige toldlov sig kun langsomt i erhvervet. Dette gjorde, at håndværket i 1880'erne på lige fod med, hvad der var tilfældet i udlandet rejste en stærk håndværkerbevægelse, der gennem en behændig politisk aktivitet sigtede på at genindføre laugsvæsenet i Danmark. Imidlertid var liberaliseringen så

4) Jfr. Danmarks Håndværk 1955, nr. 17, side 17, et foredrag holdt af professor Thorkil Kristensen ved 11. nordiske håndværkerkonference i København.

stærk i Danmark, at man stødte på store vanskeligheder i kampen for selv beskudne ændringer i næringsloven. I forbindelse med nedsættelse af en næringslovskommission i 1890'erne blev spørgsmålet om indskrænkninger i næringsfriheden i realiteten syltet i rigsdagen. Dette betød, at landbruget og partiet Venstre på en række andre områder utvivlsomt følte behov for imødekommethed over for håndværkets ønsker om hjælp til teknologisk udvikling, uddannelse, finansiering m. v.

Medvirkende til denne udvikling var, at håndværket var et erhverv, som landbruget fandt som et naturligt supplement til landbrugs- og handelserhvervet, hvorimod en egentlig industrialisering af landet var uønskelig set ud fra landbrugets politiske og erhvervsmæssige interesser, herunder spillede ikke mindst spørgsmålet om at sikre kapitalen og arbejdskraftforsyningen til landbruget en rolle. Endelig må man ikke undervurdere betydningen af, at det især var de mindre landbrug, der havde klaret sig godt igennem landbrugs-krisen i 1880'erne. Dette skabte myten om de effektive mindre virksomheder, der også skulle bære udbygningen af byerhvervene.

De udviklingstendenser, der prægede det nye århundrede, blev en bekræftelse på dette synspunkt. Der iværksattes en række støtteforanstaltninger for de mindre virksomheder ud fra princippet om hjælp til selvhjælp, især støtte til effektivisering og mekanisering af håndværket og til forbedring af uddannelserne – områder, hvor samfundet og håndværket havde samfaldende interesser, blev prioriteret højt.

En række af disse foranstaltninger, som blev gennemført af hensyn til håndværket, blev senere i århundredet sat ind over for andre erhvervsgrene. Teknologisk Institut, der stiftedes i 1906, var en institution opbygget til betjening af de mindre produktionsvirksomheder og etableret for håndværkets egne midler, blev således efter den 2. verdenskrig anvendt som et direkte instrument i industrialiseringen. Opbygningen af uddannelsessystemet inden for lærlingeuddannelserne gennem de tekniske skoler blev også i stigende omfang et led i industripolitikken.

I det hele taget viser de sidste 100 år en klar sammenhæng mellem samfundsudviklingen og den erhvervspolitiske udvikling. Da landbruget i 1880'erne og 90'erne måtte erkende, at der var behov for et betydeligt håndværks-erhverv til udbygning af byerne, staldbyggerier, maskiner m. v. til landbruget og til opbygningen af en »kunstindustri« og »hjemmemarkedspræget industri« i Danmark, blev der afsat betydelige midler til teknologitilpasning, uddannelse og finansiering til håndværk og mindre industri. Ikke mindst havde håndværket i perioden før 1901 let adgang til store bevillinger til sine uddannelsesmæssige aktiviteter, fordi der i det hele taget i landbrugsbevægelsen var et stærkt ønske om – i en tid, hvor det gjaldt forfatningskampen – at afsætte midler til uddannelsesformål i det hele taget. I en periode, hvor håndværket ikke opnåede nogle resultater af betydning med hensyn til næ-

ringsfrihed og toldlove, fik man en kompensation gennem de erhvervspolitiske foranstaltninger, der i realiteten førte til en effektivisering af erhvervet og tilpasning til den nye industrialisering.

I 1920'erne prægede liberaliseringen også bevillingerne til håndværket. Kun på det uddannelsespolitiske område fortsatte det offentliges engagement uændret. Midlertidigt blev der dog tilført finansielle midler både til landbrug, industri og handel samt håndværk for at afbøde de værste virkninger af de mange kriser i 20'erne. Først i 1930'erne og 40'erne i forbindelse med den store krise stiger interessen for nye erhvervspolitiske initiativer. Håndværket tilføres krisemidler i form af lavt forrentede lån i den værste krisetid i 1933/34 og 1934/35. Disse midler, der i forhold til landbrugsstøtten helt blegnede, skulle også fordeles til handelen.

De erhvervspolitiske fremstød fortsatte med lærlingereformen i 1936 og bevillingerne til de teknologiske institutter stiger meget stærkt. Det er tydeligt, at de nye socialdemokratiske regeringer er interesseret i en stærkt udbygning af fremstillingssektoren; men på den anden side skete denne udbygning på bekostning af håndværkets indflydelse. Selv om håndværkets organisationer fortsat havde en væsentlig indflydelse på uddannelserne, tager man politisk skridtet til en bredere repræsentation af samfundsinteresser gennem udbygning af faglige fællesudvalg med ligelig mester- og svendedeltagelse og etablering af et lærlingeråd.

Samtidig måtte man sande, at krisehjælpen til landbruget var langt større og mere intensiv end til byerhvervene, og i håndværket klagedes der hyppigt over en for ringe krisehjælp. Ikke mindst inden for byggeriet, hvor konkurrencen kunne være meget hård, følte mange håndværkere sig ladt i stikken.

I diskussionen om importbevillinger er det hyppigt fremhævet, at især mindre, nye og ekspanderende virksomheder havde vanskeligt ved at få andel i bevillingerne i modsætning til de store virksomheder, der kendte vejen til de offentlige myndigheder. Selv om de mindre virksomheder havde fået et ønske om konkurrencebeskyttelse indfriet, løste dette langt fra alle problemer stillet over for den ulige kamp om importbevillingerne.

Efter den 2. verdenskrig var der stærke ønsker om at liberalisere dansk økonomi for hurtigt at tilpasse det danske konkurrenceniveau til udlandets.

For at fremme denne tilpasning blev der fra 1948 gennem Marshall-midler afsat betydelige beløb til produktivitetsfremmende landbrug, industri, handel og håndværk. Midlerne til håndværket blev typisk stillet til rådighed gennem de teknologiske institutter via en ny konsulenttjeneste under Håndværksrådet og gennem kreditordninger, der havde til formål at fortsætte industrialiseringen af håndværket. Man kan sige, at 1950'ernes erhvervsfremme var præget af en stor erhvervsmæssig bredde, hvor håndværket blev placeret på linie med landbrug og industri. Denne bredde var et resultat såvel af de rigelige midler, der stod til rådighed som af den herskende politiske fornem-

melse af, at alle tre produktionserhverv havde betydeligt behov for produktivtetsforbedringer.

Efter 1958 indtræder imidlertid et markant erhvervspolitisk skifte. Det er i denne periode, at Danmark tager det store industrielle spring fremad. Ikke alene bliver hovedvægten i erhvervspolitikken lagt på industrien, som den giver sig udtryk ved oprettelse af et finansieringsinstitut for industrien, gennem forbedring af afskrivningsreglerne og gennem en massiv erhvervsfremme- og konsulentbistandsindsats, hvor reglerne indrettes, så det i særlig grad er industrien og arbejdsgiverorganisationerne, der kan udnytte midlerne. Som nævnt blev de teknologiske institutter og de faglige og tekniske uddannelser, der er etableret af håndværket i slutningen af forrige århundrede, inddraget direkte i industrialiseringen. Dette er ikke blot en konsekvens af behovet for en industrialisering i Danmark, men i lige så høj grad af den stærke sammenknytning mellem håndværk og industri i Danmark.

1960'erne medførte på det nærmeste en udviskning af håndværket i erhvervspolitikken. Kun to begivenheder antyder en sporadisk interesse for de mindre virksomheder, nemlig håndværkerlåneordningens udbygning i begyndelsen af 70'erne og etableringen af de første teknologiske informationscentre i 1972 i Esbjerg og Slagelse, – ordninger, der var anbefalet af håndværkerkommissionen, der nedsattes i 1963 og afgav betænkning i 1969.

Den økonomiske krise i 1974 medfører det andet dramatiske skift i efterkrigstiden i holdningen til de mindre virksomheder. Politikerne møder nu med en pragmatisk holdning til håndværket som et erhverv, der kan løse de beskæftigelsesproblemer, der opstod i kølvandet på krisen. Bl. a. indeholdt augustforlig I fra 1976 og nr. II fra 1977 en lang række foranstaltninger, der havde til formål at afhjælpe beskæftigelsen i håndværket. Der afsættes f. eks. væsentlig flere midler til håndværkerlåneordningen, de teknologiske informationscentre udbyggedes gradvist, og der gives omkring 51 mill. kr. til Projekt Erhvervs Udvikling, der havde til formål at søge nye veje i den teknologiske servicebistand over for mindre virksomheder. Samtidig afsættes betydelige midler til isolering, byggeri m. v. med henblik på at holde beskæftigelsen oppe i de stærkt arbejdskraftintensive byggefag.

Disse erhvervspolitiske linier fortsættes med de senere forlig, hvor man også på det sociale område afsætter særlige midler, f. eks. til at imødekomme omkostningerne i forbindelse med sygedagpengeloven for mindre virksomheder.

I denne erhvervspolitiske udvikling er det ikke kun erhvervs- og beskæftigelsessigtet, der har samfundets interesse. Spørgsmålet om etableringen af nye virksomheder for at skabe en større volumen i fremstillingssektoren spiller ind, og spørgsmålet om at stimulere ekspanderende virksomheder inden for eksporten og de områder, der konkurrerer med importen, får en høj prioritet.

I slutningen af 1970'erne har samfundet samme pragmatiske holdning til håndværket, som bondesamfundet havde før den 1. verdenskrig. Så længe erhvervet kunne tilvejebringe en effektiv produktion, importkonkurrence eller bidrage til en eksportopgang, var der interesse for at støtte de dele af håndværket, der var i vækst, hvorimod de dele af håndværket, der ikke kunne overleve, fik ingen andel i disse midler. I denne henseende havde den politiske grundholdning i samfundet ikke ændret sig meget.

Den teknologiske udvikling

Allerede i 1906 stiftede håndværkets organisationer Teknologisk Institut i København. I 1918 blev instituttet udbygget, og under den 2. verdenskrig oprettede jydsk håndværkere Jydsk Teknologisk Institut. Først i 1970'erne sker der endnu en institutionel udbygning af det teknologiske servicenet ved oprettelse af lokale, amtsplacerede teknologiske informationscentre. Disse institutioner blev oprettet efter princippet om hjælp til selvhjælp. Håndværkerne og håndværkets organisationer stillede således en væsentlig del af midlerne til rådighed ikke mindst i forbindelse med Teknologisk Instituts udbygning i 1917-18. Det offentlige gik ind i en medfinansiering med en stigende andel år for år. Interessen for denne indsats kan føres tilbage til 1880'erne, hvor mange fremsynede inden for erhvervet havde en stor fornemmelse af, at kun den del af håndværket, der kunne tilpasse sig den teknologiske udvikling, fik lov til at overleve.

»Naverbevægelsen« fra 1880'erne og 90'erne er et udtryk for, hvordan håndværkerne i en følelse af teknologisk underlegenhed i stort tal rejste til udlandet for at få en afrundet uddannelse og hjemføre teknologiske nyskabelser til Danmark.

Samtidig var der stærk opmærksomhed omkring den tekniske uddannelse. Man mente med rette, at uddannelsespolitikken havde snæver sammenhæng med erhvervets fremtid. Højt kvalificeret arbejdskraft var forudsætningen for produktion af kvalitetsprodukter – håndværkets stærkeste konkurrenceparameter.

Med næringsfrihedens indførelse i 1861 blev der imidlertid indført et forbud mod tvungne fagprøver. Mange steder medførte denne uhensigtsmæssige bestemmelse i næringsloven, at uddannelsessystemet brød sammen, og det faglige niveau sænkedes. Dette var en konsekvens af næringsfriheden, der først langt senere gik op for de politiske myndigheder.

Håndværkerne søgte gennem oprettelse af tekniske skoler, hvor lokale håndværker- og industriforeninger var bannerførere, at etablere en ny uddannelse helt fra grunden på basis af en frivillig uddannelse med frivillige prøver. Bevægelsen bredte sig hurtigt, og på et tidligt tidspunkt fik man til-

skud til lærere, skolebygninger m. v. fra statens, kommunernes og amternes side.

Udviklingen i lærlingeuddannelsen er nok et af de stærkeste eksempler på håndværkerbevægelsens gennemslagskraft. Udbygningen af skolerne gik så kraftigt, at der i 1930'erne var ca. 400 tekniske skoler, alle oprettet af håndværksorganisationerne. Håndværkerne rettede en kraftig kritik mod folkeskolen for et for lavt kvalitetsniveau. Meget ofte var det nødvendigt at etablere fag som dansk og regning i de tekniske skoler, fordi undervisningen var for dårlig. Det medførte omsider i 1936 en forbedring i den almene skoleuddannelse, hvorefter de tekniske skoler i højere grad kunne koncentrere sig omkring de egentlige tekniske fag.

Efter revisionen af lærlingeuddannelsen i 1956 og den gradvise indførelse af EFG-uddannelsen i 1960'erne blev det klart, at håndværkets greb om de tekniske skoler og lærlingeuddannelserne svækkedes. Med en tiltagende offentlig styring har det offentlige også på dette område overtaget en større del af ansvaret for uddannelsen, og der var ingen tvivl om, at det gamle, meget tætte samarbejde mellem skole og håndværk nu er mere udvisket. Industriens stigende behov og interesse for forsyningen af faglært arbejdskraft har trukket i samme retning. Spørgsmålet er, om det offentlige under indtryk af den industrielle interesse kan formå en uddannelsesmæssig udvikling, der tilfredsstiller de kvalitetsmæssige krav for håndværket og industrien.

Bankerne

Hvor håndværket på teknologiens og lærlingeuddannelsens område fik stor succes med en slagkraftig håndværkerbevægelse, vendte successen til fiasko på bankområdet. Håndværkerne klagede afgjort med rette omkring århundredeskiftet over, at det var storindustrien og storhandelen, der havde direkte indflydelse på de store banker, og at bankerne forfordelte håndværket i lånemæssig henseende. Derfor voksede et stigende ønske om at etablere håndværkerbanker, der såvel skulle sikre virksomhederne en rimelig andel af udlånsmidlerne, en kreditvurdering ud fra erhvervets egne betingelser samt en større indflydelse på banksystemet. Det lykkedes at etablere en halv snes håndværkerbanker før 1918, men bankerne var ganske små og havde en lav markedsandel (under 1 %). Håndværkerbanken i København var blandt de få håndværkerbanker, der overlevede kriserne i bankverdenen i 1930'erne. I 1970 blev også denne bank imidlertid opkøbt (af Den Danske Bank A/S), og håndværkets indflydelse på de centrale banksystemer, der før var forsvindende lille, forsvandt nu. Denne udvikling står i modsætning til erfaringerne fra udlandet, hvor det lykkedes håndværkerne f. eks. i Tyskland, Frankrig og Italien at etablere et net af håndværkerbanker, – i Frankrig Banque Populaire-grupperne, der havde til formål at kanalisere kapital til de arbejdskraftintensive erhverv. Først i 1979 lykkedes det

håndværket i Danmark igen at komme ind på pengeinstitutområdet gennem etablering af et specialfinansieringsinstitut, Dansk Håndværks Finansieringsselskab A/S⁵).

Håndværkets holdning til erhvervsudviklingen

Som hovedtræk må man sige, at håndværkets holdning til samfundet har været overraskende fleksibel. Der har været udbredt ønske om at tilpasse sig udviklingen både i teknologisk, social og politisk henseende. I modsætning til i Tyskland gik håndværket med den teknologiske udvikling og satte ikke en protestbevægelse op imod teknologien, industrialiseringen eller storkapitalen. I 1930'erne var der dog optræk til en protestbevægelse uden for organisationerne. »HS«, Håndværkernes Sammenslutning, der blev et modstykke til »LS«, Landbrugernes Sammenslutning, formulerede under de værste kriseår 1932–35 en rabiatt politik med programpunkter om større tilskud til håndværket, tilskud, der havde social karakter, en kamp mod monopoler, kapitalen og industrien og den teknologiske udvikling.

Bevægelsen fik i modsætning til landbrugets kun meget lille slagkraft og forsvandt efter få år. Håndværkernes tilpasningsevne hjulpet af de gode konjunkturer for fremstillingsvirksomhed hindrede, at erhvervet blev revet med af en protestbevægelse, der i landbruget fik betydelige politiske konsekvenser.

I forbindelse med efterkrigstidens stærke industrialisering af Danmark opstod myten om de »fortabte, mindre virksomheder«. Denne myte knyttedes ofte sammen med den byrde, der blev pålagt de mindre virksomheder af administrativ karakter af det offentlige. Lovgivningsmagten og administrationen gennemførte erhvervsmæssige tiltag, der sigtede på industrien, handelen m. v. og tog i sine lovgivningsinitiativer kun sjældent specielt hensyn til mindre virksomheder. Dette gjorde sig gældende inden for såvel pris-, avance- og skattelovgivningen som en række andre områder. På trods af dette ekspanderede håndværket særlig kraftigt i 1960'erne, men følte sig uden for den politiske beslutningsproces. Denne side af det store og nødvendige reformarbejde fra 1960'erne virker skæmmende. Politikerne og embedsmænd, der stod for reformarbejdet i 1960'erne, har vel hovedæren for, at en række mindre virksomhedsledere vendte sig mod reformerne, som de under andre omstændigheder ellers ikke ville have sat sig imod.

En tilbagevendende spådom

Danmark står altså i dag med en erhvervsstruktur med mange mindre virksomheder, der indebærer et betydeligt udviklingspotentiel. En god del af nøglen til

5) Institutet, der har påbegyndt sin udlånsvirksomhed i 1980, finansierer anlæg med mellemlange lån gennem obligationsemissioner.

udvidelsen af fremstillingssektoren, der afgjort har været for lille i efterkrigstiden, har ligget i håndværket. Mange har taget fejl af dansk håndværks udvikling. Igennem de sidste 100 år har økonomer, politikere og embedsmænd med jævne mellemrum spået håndværkets og de mindre virksomheders nedgang.

Alle regnede med, at håndværket ville bukke under i industrialiseringsprocessen. Det gjaldt både borgerlige og socialistiske økonomer. Karl Marx sagde således:

»Så længe maskindriften udvider sig i en industrigren på bekostning af det traditionelle håndværk eller manufaktur, er dens sejr lige så sikker, som at en hær udrustet med tændnålsgeværer vil sejre over en, der er bevæbnet med flitsbuer“.6)

Marx kunne lige så lidt som den lange række af borgerlige økonomer, der var enige med ham i dette spørgsmål, vide, at håndværket i Danmark havde rustet sig med moderne våben fra fjendens lejr.

6) Karl Marx, Kapitalen, Kritik af den politiske økonomi, 1. bog, 3, side 647, Rhodos Forlag, redaktion: Johannes Witt-Hansen.